

HET EUROPEES HOF VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE VERDRAGSSTATEN: OVER SUBSIDIARITEIT

Voordracht voor het EHRM op 29 januari 2010 tijdens het seminar
'The Convention is yours – La Convention vous appartient'

Geert Corstens *

Samenvatting | Sinds 2005 organiseert het EHRM jaarlijks een colloquium, ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gerechtelijke jaar, met als titel *Dialogue between judges/Dialogue entre juges*. Steeds worden drie vooraanstaande sprekers uitgenodigd, afkomstig uit de nationale gerechten van de lidstaten van de Raad van Europa. Dit jaar waren dat Branko Hrvatin (president van de Hoge Raad van Kroatië), Dame Mary Arden, rechter in het Court of Appeal van Engeland en Wales – en uit eigen land Mr. Geert Corstens, president van de Hoge Raad. In Straatsburg sprak hij in het Frans, maar wij drukken hieronder de Nederlandstalige versie van zijn rede af. Corstens stond in zijn rede met name stil bij de subsidiaire rol van de Europese mensenrechtenbescherming en de verplichting voor de verdragsstaten en de nationale rechterlijke instanties om zelf de waarborging van de EVRM-rechten te verzekeren.

Trefwoorden | Functioneren EHRM, effectieve rechtsbescherming, reactie Hoge Raad op EHRM-arresten [art. 13 EVRM; Rules of Court]

Mijnheer de president, mevrouw de voorzitter van dit seminarium, dames en heren rechters in het EHRM, collega's uit andere landen en andere aanwezigen.

1 Inleiding

Het is mij een groot genoegen en een voorrecht vandaag ter gelegenheid van de opening van het gerechtelijke jaar voor u te mogen spreken. Het Hof vervult een centrale plaats in de internationale rechtsorde. Ik wil dan ook beginnen met het uitspreken van mijn grote waardering voor het vele en belangrijke werk dat hier wordt verricht en spreek daarbij de hoop uit dat het Hof ook in de toekomst richting blijft geven aan een effectieve bescherming van de in het Verdrag neergelegde rechten van de mens. Ik voeg daaraan mijn gelukwensen toe. Die gelukwensen spreek ik uit omdat de Roosevelt Stichting op 29 mei aan u en in handen van uw president de zogenaamde *Four Freedoms Award* zal toekennen. Dat is een prestigieuze prijs die beurtelings in New York en in Middelburg wordt uitgereikt aan personen en organisaties die zich verdienstelijk hebben gemaakt voor de belangrijkste vier vrijheden van de burger. Laureaten waren onder meer president Kennedy, president Havel en Coretta King. Dit jaar behoort het Hof tot de laureaten wegens alles wat het EHRM de afgelopen vijftig jaren heeft gedaan ter bevordering

■ Mr. G.J.M. Corstens is president van de Hoge Raad der Nederlanden.

van de mensenrechten in Europa. Ik wens het EHRM daarmee van harte geluk en ben er trots op dat in mijn land dit jaar die prijs aan uw prestigieuze instelling wordt gegeven.

2 Subsidiariteit

Het thema van dit seminar is: 'La Convention vous appartient'. Dit thema is een duidelijke verwijzing naar het zogenoemde subsidiariteitsbeginsel. Zoals bekend staat dit beginsel voor een systeem waarin de bescherming van de in het Verdrag neergelegde mensenrechten in eerste instantie een zaak is van de lidstaten zelf. Zij dienen zorg te dragen voor een effectieve bescherming en voor een redresmogelijkheid in geval de bescherming onverhoopt toch op de één of andere manier tekortschiet. Het Europese stelsel speelt slechts een aanvullende rol en komt pas in beeld wanneer de nationale autoriteiten zich niet of onvoldoende van hun taak hebben gekweten.¹ Het subsidiariteitsbeginsel heeft verschillende consequenties.² Ik noem er een paar:

- de lidstaten moeten zich bewust zijn van hun taak en deze ook zeer serieus nemen. Zij moeten ervoor zorgen dat hun ingezetenen in de praktijk de bescherming van het EVRM genieten. Dit betekent ook dat zij de jurisprudentie van het Hof nauwgezet moeten volgen en voor zover op hen van toepassing ook zonder talmen moeten doorvoeren.
- het Hof moet richting geven aan de bescherming van de mensenrechten door duidelijke en goed gemotiveerde uitspraken te wijzen waaruit de nationale autoriteiten en rechters kunnen aflezen hoe het verdrag in bepaalde gevallen dient te worden geïnterpreteerd. Het Hof moet verder het subsidiariteitsbeginsel ter harte blijven nemen; het moet zeker niet als een vierde instantie gaan fungeren en zich dus in zekere zin terughoudend opstellen.
- ook de ingezetenen van de lidstaten moeten ervan worden doordrongen dat het Hof geen vierde instantie is, zodat zij geen bij voorbaat kansloze procedures voor het Hof beginnen.

De omvang van de achterstanden is u allen bekend.³ Daarop behoef ik niet in te gaan. Ik merk alleen op dat naar mijn inschatting in een gemeenschap van honderden miljoenen mensen het aantal individuele klachten vooralsnog niet zal afnemen. Integendeel, als burgers succes boeken met hun klachten, zal daarvan een aanzuigende werking uitgaan. Bovendien zal met de verdere ontwikkeling van de rechtsstaat in een groot aantal landen de gevoeligheid voor schendingen van mensenrechten alleen maar toenemen. Dat zal resulteren in meer klachten. Later, indien het subsidiariteitsbeginsel zijn nuttig effect zal hebben gesorteerd en dus de lidstaten hun eigen verantwoordelijkheid hebben genomen, bestaat er uitzicht op vermindering.

1 Zie over de taak van de nationale autoriteiten onder meer: T. Barkhuysen, *Artikel 13 EVRM. Effectieve nationale rechtsbescherming bij schending van mensenrechten* (diss. Leiden), Lelystad: Vermande 1998.

2 Zie hierover onder meer het *document de travail* bij dit seminar. Hierin wordt ingegaan op de verplichtingen die het subsidiariteitsprincipe meebrengt voor appellanten, de lidstaten en het Hof.

3 Eind 2008 had het Hof al een achterstand van bijna 100.000 zaken. Dit aantal is inmiddels verder gestegen.

3 Maatregelen ter bestrijding van achterstanden

Er is reeds een groot aantal maatregelen genomen ter verbetering, zoals het 14^e protocol en de introductie van de *pilot judgment procedure*,⁴ maar naar het zich laat aanzien hebben deze maatregelen onvoldoende effect. Het is een blijk geweest van verbondenheid met de mensenrechten toen ook Rusland toetrad tot het 14^e Protocol. Dat stemt hoopvol. De gang van zaken bij de ratificatie van het 14^e Protocol heeft mij overigens tot de overtuiging gebracht dat de lidstaten het Hof de bevoegdheid moeten toekennen zelf, via bijvoorbeeld de *Rules of Court*, in de toekomst dit soort maatregelen die de goede rechterlijke handhaving van de mensenrechten betreffen, te nemen.⁵ Bij een eerbetoon als waarvan op 29 mei 2010 sprake zal zijn, past een geschenk. Dit zou misschien wel het meest passende geschenk van de lidstaten kunnen zijn en het vertrouwen van de lidstaten in het Hof kunnen bevestigen. Graag doe ik deze suggestie hier en nu en vraag de collegae presidenten van de nationale hoogste gerechten deze suggestie over te nemen en deze op een geëigend moment bij hun ministers van justitie en buitenlandse zaken en bij de uit hun land afkomstige leden van de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa neer te leggen. Ik vraag de president van het EHRM een initiatief tot coördinatie van deze actie te nemen.

4 Maatregelen op nationaal niveau

De huidige situatie van het Hof vraagt om nieuwe, ingrijpende maatregelen. Bij deze maatregelen moeten niet de achterstanden als zodanig, maar de rol en de daaraan gekoppelde taken van het Hof centraal staan. Nagegaan moet worden op welke wijze kan worden bereikt dat het Hof deze taken in de praktijk effectief kan blijven uitvoeren.

Hierover zouden in de eerste plaats de lidstaten zich ernstig moeten beraden. Wat voor een Hof willen zij eigenlijk? En zijn zij bereid om tot actie over te gaan? Want de tijd van mooie woorden is nu echt voorbij. Alle betrokkenen moeten daadwerkelijk verantwoordelijkheid gaan nemen voor het functioneren van ons systeem van mensenrechtenbescherming.

Wanneer men denkt over de rol van het Hof, dan komt men al snel uit bij het eerder aangestipte subsidiariteitsbeginsel. Er kan niet vaak genoeg op worden gewezen: het zijn de lidstaten die in eerste instantie verantwoordelijkheid dragen voor een effectieve bescherming van de in het Verdrag neergelegde rechten. Pas wanneer deze bescherming tekortschiet komt het Hof in beeld. Het Hof moet leiding geven aan de rechtsbescherming door het wijzen van duidelijke en richtinggevende arresten over de manier waarop het Verdrag in bepaalde gevallen moet worden geïnterpreteerd. Deze uitspraken moeten vervolgens door de lidstaten snel worden geëffectueerd en de nationale rechters dienen zich aan die jurisprudentie te conformeren.

Mag ik U enkele aan mijn eigen land ontleende voorbeelden presenteren. Dat doe ik niet omdat ik meen dat dit land het altijd voortreffelijk doet, maar uitsluitend omdat ik dit land

4 De president van het Hof geeft in zijn eerder aangehaalde Memorandum op pagina 2 een opsomming van maatregelen die de afgelopen jaren zijn getroffen. Zie over de *pilot judgment-procedure* onder meer Jean Pradel, Geert Corstens & Gert Vermeulen, *Droit pénal européen*, 3e éd., Parijs: Dalloz 2009, p. 267-268 en 272-273.

5 Zie hierover ook het eerder aangehaalde Memorandum van de president van het EHRM, p. 3 en het rapport van de Commissie van wijzen, p. 13-15.

het best ken en de voorbeelden illustratief kunnen zijn. Als eerste voorbeeld noem ik de reactie in Nederland op het tegen Turkije gewezen arrest in de zaak *Salduz* van 27 november 2008 over de bijstand van een raadsman tijdens het politieverhoor. Anstonds nadat het EHRM dit richtinggevende arrest had gewezen, heeft de Hoge Raad zijn rechtspraak, onder uitdrukkelijke verwijzing naar de jurisprudentie van het Hof, bijgesteld. Reeds op 30 juni 2009 immers heeft de Hoge Raad een arrest gewezen waarin uitgebreid wordt ingegaan op de gevolgen van deze uitspraak voor de Nederlandse rechtspraak.⁶ Daarom werd trouwens door zowel Nederlandse feitenrechters als door het openbaar ministerie en de advocatuur gevraagd. Door kort na het arrest *Salduz* een antwoord te geven, is de samenleving op optimale wijze gediend. Het EHRM heeft een brandende vraag beantwoord en de Hoge Raad heeft vervolgens zijn nationale verantwoordelijkheid, geheel conform het subsidiariteitsprincipe genomen. Zo heeft de Hoge Raad 'la jouissance des droits et libertés qu'elle (la Convention) consacre' verzekerd.⁷ De gang naar 'Straatsburg' is daardoor in vele gevallen, daarvan ben ik overtuigd, achterwege gebleven.

Maar er zijn meer Nederlandse voorbeelden die illustreren hoe het subsidiariteitsbeginsel wordt vormgegeven, niet alleen door de rechter, maar ook door de wetgever en uitvoerende instanties. Ik zal er nog enkele kort aanstippen.

Een minder recent voorbeeld betreft het *Benthem*-arrest dat het EHRM in 1985 wees.⁸ Deze uitspraak veroorzaakte in Nederland een ware schokgolf. In genoemd arrest oordeelde het Hof – kort samengevat – dat het Nederlandse Kroonberoep niet in overeenstemming was met het in artikel 6 van het Verdrag neergelegde grondrecht van onafhankelijke rechtspraak. Dat Kroonberoep hield in dat in bepaalde administratiefrechtelijke zaken waarin over burgerlijke rechten werd beslist, niet de onafhankelijke rechter, maar de uitvoerende macht uiteindelijk besliste. Dit arrest heeft in Nederland geleid tot de afschaffing van het Kroonberoep en lag mede aan de basis van de introductie van een nieuw stelsel van bestuursrechtspraak.

De persvrijheid vormde het onderwerp van het arrest *Goodwin* van 27 maart 1996. Zes weken later wees de Hoge Raad een arrest waarin de door het EHRM uitgezette lijn werd gevolgd.⁹

De zaak *Brogan t. het Verenigd Koninkrijk*¹⁰ had in Nederland ook veel effect. Door deze zaak, waarin Nederland dus geen partij was, werd duidelijk dat ook in Nederland niet steeds werd voldaan aan de in artikel 5 EVRM neergelegde eis dat gearresteerden onverwijld voor een rechter moeten worden gebracht. De uitspraak leidde onder meer tot een spoedadvies aan de wetgever door een gezaghebbende commissie (de Commissie-Moons). De wetgever heeft vervolgens ingegrepen.¹¹ Nog voordat de wetgever zich had uitgesproken, hadden het openbaar ministerie en de politie zich overigens al naar de jurisprudentie van het Hof gevoegd.¹²

Verder wil ik de reactie in Nederland op de zaken *Lala* en *Pelladoah* niet onvermeld laten.¹³ In deze zaken werd de rechtspraak van de Hoge Raad die inhield dat een advocaat op de terechtzitting buiten de aanwezigheid van de verdachte alleen mocht optreden, indien de

6 HR 30 juni 2009, *LJN* BH3079, *NJ* 2009, 349 (m.nt. T.M. Schalken).

7 EHRM 7 december 1976, *Series A* Vol. 24 (*Handyside/Verenigd Koninkrijk*), § 48.

8 EHRM 23 oktober 1985, *AB* 1986, 1 (*Benthem/Nederland*).

9 EHRM 27 maart 1996, *LJN* AD2519, *NJ* 1996, 557 en HR 10 mei 1996, *LJN* ZC2072, *NJ* 1996, 578.

10 EHRM 29 november 1988, *Series A* Vol. 145B (*Brogan/Verenigd Koninkrijk*).

11 Deze wetgeving is neergelegd in art. 59a Sv en trad in werking op 1 oktober 1994.

12 Zo had het Openbaar Ministerie op grond van genoemd arrest van het EHRM al een gedragslijn opgesteld.

13 EHRM 22 september 1994, *Series A* Vol. 297-A (*Lala/Nederland*) en EHRM 22 september 1994, *Series A* Vol. 297-B (*Pelladoah/Nederland*).

verdachte een klemmende reden had om niet te verschijnen, door het EHRM in strijd geoordeeld met het EVRM. Deze rechtspraak werd door de Hoge Raad snel overgenomen¹⁴. Het arrest van het EHRM dateerde van 22 september 1994 en de reactie van de Nederlandse hoogste rechter volgde binnen enkele maanden, te weten op 6 december 1994. Voor de wetgever vormden de arresten van het EHRM mede aanleiding om de wettelijke verstekregeling te herzien.¹⁵

Tenslotte: op grond van de rechtspraak van het EHRM wordt in Nederland hard gewerkt aan een wetsvoorstel over schadevergoeding in geval van een trage rechtsgang in het bestuursrecht en het civiele recht. Op het terrein van het strafrecht heeft de Hoge Raad in enkele richtinggevende arresten aangegeven hoe de feitenrechters moeten omgaan met overschrijdingen van de redelijke termijn.¹⁶ Daarbij is ingegaan op de u bekende begrippen als *dies a quo* en *dies ad quem* en op de termijnen die nog als redelijk kunnen worden aangemerkt.

Het voorgaande komt erop neer dat zodra het EHRM een richtinggevend arrest heeft gewezen, de lidstaten elk voor zich zouden moeten nagaan of en in hoeverre de eigen praktijken conform die rechtspraak zijn. Dat zal de ene keer betekenen dat de nationale rechter zijn vaste rechtspraak bijstelt (ik verwijs naar het voorbeeld van de advocaat en het politieverhoor, *Salduz*), de andere keer zal de wetgever zich de zaak moeten aantrekken (het voorbeeld van de *Bentham*-problematiek) en weer een andere keer zal het openbaar ministerie dadelijk moeten reageren (ik verwijs naar de *Brogan*-problematiek). Soms is overigens actie van twee van de drie genoemde spelers of wellicht van alle drie vereist. Het gaat erom dat de burger van zijn nationale rechtsplegingsorganen mag verlangen dat zij de mensenrechten respecteren. Dat is in de eerste plaats een gerechtvaardigd verlangen van de burger, maar in de tweede plaats doet dat ook recht aan de subsidiariteitsgedachte. Aldus kan snel en adequaat de idee van de rechten van de mens worden gediend en wordt het EHRM in de gelegenheid gesteld datgene te doen waarvoor het is ingesteld: het uitleggen van en nader vorm geven aan de mensenrechten. Het louter herhalen van eerdere beslissingen, nodig omdat lidstaten eerdere beslissingen niet respecteren, is niet de kerntaak van het EHRM, althans zou dat niet moeten zijn. Ik merk nog op dat de reacties van de lidstaten niet beperkt moeten zijn tot gevallen waarin de eigen staat is veroordeeld. Dat zou op een te beperkte opvatting van de betekenis van de rechtspraak van het EHRM en van de subsidiariteitsgedachte duiden. In Nederland speelt noch op het niveau van de rechtspraak, noch in het wetenschappelijk debat noch daarbuiten het verschil tussen een tegen het eigen land en tegen een andere lidstaat gewezen arrest een doorslaggevende rol. Enkele van de gegeven voorbeelden getuigen daarvan. Ook Uw Hof heeft onlangs in de zaak *Opuz* nog eens onderstreept dat ook andere dan in een procedure betrokken staten de rechtspraak van het Hof dienen te respecteren.¹⁷

5 Maatregelen op EHRM-niveau

De grote achterstand en de grote instroom van zaken staan aan de geschetste taakvervulling van het Hof in de weg. Ik veroorloof me de vrijheid om over op EHRM-niveau te treffen

14 Voor het eerst in HR 6 december 1994, *NJ* 1995, 515 (m.nt. AHJS).

15 Art. 279 Sv.

16 Zie HR 17 juni 2008, *LJN* BD2578 en HR 3 oktober 2000, *NJ* 2000, 721 (m.nt. J. de Hullu).

17 EHRM 9 juni 2009, appl. no. 33401/02 (*Opuz/Turkije*), *NJCM-Bulletin* 2008, p. 758-780 (m.nt. Boerefijn & Loenen).

maatregelen nog enige opmerkingen te maken. De zaakstroom moet mijns inziens op verschillende wijzen worden ingedamd. Het Hof moet zich kunnen richten op zaken waarin nieuwe vragen worden opgeworpen en waarin leiding van het Hof zeer wenselijk en nodig is. Apert niet-ontvankelijke en repetitieve zaken moeten bij het Hof worden weggehouden. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt, zoals betoogd, vooral bij de lidstaten, en dan vanzelfsprekend in het bijzonder bij die lidstaten die te boek staan als grootleveranciers van het Hof. Zaken die gelet op de doelstelling van het Hof niet van significante betekenis zijn, moeten kunnen worden geweerd.

De instroom van apert niet-ontvankelijke zaken zou zeker op twee manieren moeten worden tegengegaan. Potentiële klagers en hun advocaten moeten ervan worden doordrongen dat het in bepaalde gevallen geen zin heeft om een beroep te doen op het Hof. Bijvoorbeeld wanneer de nationale beroepsmogelijkheden nog niet zijn uitgeput. Maar dit soort voorlichting over het subsidiaire karakter van het Hof, lijkt mij niet genoeg. Het Hof zou voorts kunnen eisen dat ten overstaan van de nationale instantie niet alleen impliciet, maar ook uitdrukkelijk beroep is gedaan op het verdragsrecht dat in het geding is. Er zou dus meer moeten worden verlangd dan nu het geval is. Dan wordt de nationale rechter uitdrukkelijk geconfronteerd met de kwestie. Het wil mij voorkomen dat dit geen overspannen eis is en dat aldus het Hof zijn subsidiaire rol uitstekend zou vervullen. Deze mogelijkheid heeft het Hof zelf in de hand.

Het Hof zelf moet de apert niet-ontvankelijke zaken op een manier die zo min mogelijk tijd kost, dus zonder enige inhoudelijke behandeling en op zo laag mogelijk niveau, kunnen weren. Daarbij spreekt de suggestie van Uw president om in daartoe geschikte gevallen ook referendarissen de zaken, zij het wellicht niet formeel, te laten afdoen, mij aan.¹⁸ Dat zou een grotere stap voorwaarts inhouden.

Wat betreft de repetitieve zaken biedt het voorgaande geen oplossing. In die zaken is immers wel degelijk sprake van een schending van één of meer in het EVRM neergelegd mensenrechten. Deze zaken kan het EHRM dan ook niet naast zich neerleggen. Het is toe te juichen dat het Hof hier met de nodige creativiteit te werk is gegaan door met het oog op specifieke situaties het invoeren van 'la procédure arrêt pilote'.¹⁹ Die zal hopelijk enige verlichting bieden.

Het bestaan van repetitieve zaken laat daarnaast vooral zien dat sommige lidstaten hun verplichtingen op het gebied van de implementatie van de jurisprudentie van het Hof niet erg serieus nemen. Dat moet veranderen. Het Comité van Ministers heeft hierin een belangrijke taak.²⁰ Ook hier zou ik willen zeggen: het is tijd voor actie en druk.

Ik denk overigens dat het belangrijk is bij het zoeken naar oplossingen geen enkel onderwerp te schuwen. Ook de invoering van een selectiesysteem niet.²¹ In wezen voorziet artikel 35 lid 3

18 De president van het Hof werpt in zijn eerder aangehaalde memorandum de vraag op of sommige zaken niet zouden moeten kunnen worden afgedaan door de referendarissen. Dat zou wellicht een goede oplossing kunnen zijn.

19 EHRM 22 juni 2004, appl. no. 31433/96 (Broniowski/Polen). Zie daarover Jean Pradel, Geert Corstens & Gert Vermeulen, *Droit pénal européen*, 3e éd., Parijs: Dalloz 2009, p. 267-268 en 272-273.

20 Zie hierover ook de eerder aangehaalde opinie van het CDDH.

21 In Nederland wordt momenteel ook gedacht over de invoering van een selectiesysteem. In 2008 heeft een gezaghebbende commissie een rapport uitgebracht waarin onder meer de aanbeveling wordt gedaan dat de Hoge Raad de mogelijkheid moet krijgen om zaken te selecteren aan de poort: Rapport van de commissie normstellende rol Hoge Raad, *Versterking van de cassatierechtspraak*, Den Haag 2008, verkrijgbaar via www.hogeraad.nl. Een Engelse vertaling is beschikbaar.

van Protocol 14 immers al in een begin van iets dergelijks. Het introduceert de mogelijkheid van niet-ontvankelijkverklaring indien het Hof 'estime que le requérant n'a subi aucun préjudice important, sauf si le respect des droits de l'homme (...) exige un examen de la requête au fond et à condition de ne rejeter pour ce motif aucune affaire qui n'a pas été dûment examinée par un tribunal interne'. Ook de *juge unique* heeft deze bevoegdheid, althans indien, aldus artikel 27 lid 1, 'une telle décision peut être prise sans examen complémentaire'. Strikt genomen doet deze bevoegdheid, zoals ook in het Rapport explicatif au Protocole no. 14 wordt opgemerkt²² geen afbreuk aan het individueel klachtrecht, net zo min als de niet-ontvankelijkverklaring wegens kennelijke ongegrondheid. Men krijgt toegang, maar krijgt al heel snel van het Hof te horen dat de zaak zich niet leent voor verdere behandeling, bijvoorbeeld omdat het gaat om een inbreuk van zeer geringe aard. Het Comité directeur pour les droits de l'homme zegt in dit verband: 'À long terme, la possibilité demeure pour la Cour de pouvoir choisir, dans une certaine mesure, parmi les requêtes qui lui sont adressées, celles qui devraient faire l'objet d'une décision judiciaire. Il est toutefois prématuré d'envisager des propositions à cet égard.'²³ Daarbij denkt het klaarblijkelijk aan een verder gaande filtrage dan die van art. 35 lid 3. Ik zou menen dat de tijd is gekomen is daarover na te denken. *Aux grands maux les grands remèdes!* Trouwens, het subsidiariteitsbeginsel is gediend met een dergelijke aanpak.

Evenmin zou er een taboe moeten rusten op het onderwerp van het op enigerlei wijze beperken van het individueel klachtrecht bij het EHRM zelf. Zoals straks al opgemerkt, in een gemeenschap van honderden miljoenen burgers zal in de toekomst mogelijk nog meer gebruik gemaakt gaan worden van het individueel klachtrecht. Opnieuw zou moeten worden nagedacht over een filtersysteem op een ander niveau dan dat van het Hof of over regionalisering van de filtering.

Ik kom nog eens terug op het subsidiariteitsbeginsel. Het voorstel van het Comité directeur pour les droits de l'homme om nader te studeren op de mogelijkheid voor nationale rechters te vragen om 'avis consultatifs de la Cour sur des questions juridiques relatives à l'interprétation de la Convention et de ses Protocoles',²⁴ is vanuit de taken en rol van het EHRM wellicht interessant. Maar een dergelijke mogelijkheid van prejudiciële vraagstelling draagt het risico in zich van een verzwaring in plaats van een vermindering van werklast. De wat betreft de snelheid van procedures in dit opzicht met het Hof van Justitie van de Europese Unie opgedane ervaringen stemmen niet positief. Men kan zich afvragen of de combinatie van een prejudiciële procedure vooraf en een individueel klachtrecht achteraf, op dit moment niet te ambitieus is. Daarnaast is niet direct duidelijk hoe de prejudiciële vraagstelling zich verhoudt tot de gedachte van subsidiariteit.

6 Afronding

Het EHRM heeft een zeer grote en positieve invloed, ook op de nationale stelsels, en kan zeker niet worden gemist. Ik weet zeker dat er manieren zullen worden gevonden waardoor het EHRM

22 Zie par. 39.

23 Zie het eerder aangehaalde Avis du 30 novembre 2009.

24 Zie het eerder aangehaalde Avis du 30 novembre 2009.

Beschouwingen | **Corstens**

invulling zal kunnen blijven geven aan zijn zeer belangrijke plaats in de internationale rechtsorde. Tot slot wens ik u ook in het nieuwe jaar veel wijsheid en succes toe bij de uitoefening van uw werk.

Ik dank u voor uw aandacht.